

УДК 94(477). 05 + 72

Товстоляк Н.М.

АРХІТЕКТОР І.Є. СТАРОВ: ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

У статті розповідається про життєвий та творчий шлях визначного російського архітектора Івана Єгоровича Старова (1745–1808), його дружні відносини з учасниками проектування та будівництва м. Катеринослава, Півдня України наприкінці XVIII ст.

Ключові слова: архітектор, Іван Старов, Катеринослав, проект, будівництво.

В статье рассказывается о жизненном та творческом пути знаменитого российского архитектора Ивана Егоровича Старова (1745–1808), его дружеских отношениях с участниками проектирования и строительства г. Екатеринослава, Юга Украины в конце XVIII в.

Ключевые слова: архитектор, Иван Старов, Екатеринослав, проект, строительство.

The article is told about the famous Russian architect Ivan Starov's (1745-1808) life and creative work, his friendly relations with Katerinoslav's and South Ukraine's participators of project and building in the end of XVIII century.

Keywords: architect, Ivan Starov, Katerinoslav, project, building.

Друга половина XVIII ст. характеризується високими темпами та значним обсягом цивільного будівництва в російській столиці Санкт-Петербурзі та у провінційних містах. За часів імператриці Єлизавети Петрівни значно збільшилася кількість замовлень на архітектурні споруди на території українських губерній. Одним з найактивніших та найбагатших замовників на палацово–паркові архітектурні споруди, будівлі адміністративного та релігійного призначення був гетьман України К.Г. Розумовський. З 50–х років XVIII ст. на наших теренах плідно працювали визначні російські архітектори (росіяни та іноземці за походженням), які у своїх проектах використовували традиції української архітектури, поступово почала формуватися українська архітектурна школа.

Зі скасуванням гетьманського правління, а потім і ліквідацією Запорозької Січі, імператриця Катерина II віддала українські землі під патронат свого морганатичного чоловіка Григорія Олександровича Потьомкіна. З кінця 70-х років XVIII ст. він починає будівництво нових міст на колишніх козацьких територіях, запрошує кращих архітекторів свого часу. Але не все було так просто. Люди, яких він запросив, з молодих років були його друзями та братами-масонами. Серед них був архітектор Іван Єгорович Старов, один з засновників російського класицизму, автор багатьох архітектурних проектів, у тому числі будівництва міст Катеринослава, Херсона, Миколаїва. Актуальність дослідження визначається відсутністю наукових праць, в яких мистецька

спадщина майстра розглядається разом з його особистими відносинами із замовниками або адміністраторами краю.

Метою нашої статті є висвітлення культурно-мистецького життя українських та російських губерній другої половини XVIII – початку XIX ст. Об'єктом дослідження виступає архітектура катерининської епохи, предметом – життєвий та творчий шлях архітектора І.Є. Старова.

Мистецтвознавчі студії про життя та творчість архітектора І.Є. Старова нечисленні, єдиним ґрунтовним дослідженням про нього залишається монографія М. Белехова та О. Петрова «Іван Старов», яка була видана у 1950 р. видавництвом Академії Архітектури СРСР. У серії «Зодчі нашого міста» (Санкт-Петербург) у 1982 р. вийшла мистецтвознавча розвідка про творчість І.Є. Старова, автором якої стала Д.А. Кючаріанц, відома дослідниця історії архітектури м. Санкт-Петербург [6]. У процесі роботи над книгою нею було з'ясовано, що до нашого часу в архівах збереглося мало відомостей про життя та творчість знаменитого архітектора, більшість його документів та креслень розпорошено по фондах музейних колекцій, частина їх не має підпису автора.

У сучасній літературі з історії архітектури ім'я Івана Єгоровича Старова зустрічається часто, є короткі описи його архітектурних комплексів у столиці Російської імперії, губернських містах та у провінції. В останні роки до вивчення його творчості повернулися сучасні дніпропетровські історики, серед яких – М.Е. Кавун, дослідник історії одного з найкращих палацово-паркових комплексів Дніпропетровська. Нещодавно було здійснено републікацію для широкого читача цікавої наукової розвідки першої половини XX ст. Н.В. Полонської-Василенко про нездійснений архітектурний проект забудови Катеринослава кінця XVIII ст. [8]. Але поки ще поза увагою дослідників залишається участь Івана Єгоровича Старова в діяльності масонських організацій, що пояснюється майже повною відсутністю документів.

Іван Єгорович Старов народився у Москві 5 лютого 1744 р. (за іншими даними – 1745 р.) в родині священника. До 11 років навчався у школі для дітей священнослужителів. У подальшому все його життя було пов'язане зі столицею імперії Санкт-Петербургом, але шлях до вищої освіти для нього розпочався у Москві 1755 року після відкриття Московського університету. Московський університет було відкрито за пропозиціями вченого-енциклопедиста М.В. Ломоносова та мецената, масона І.І. Шувалова. Для дітей дворян та різночинців при університеті було відкрито дві гімназії, але переважну більшість гімназистів становили діти різночинців: Іван Старов, Денис Фонвізін, Василь Баженов, Григорій Потьомкін були серед перших гімназистів. Порізному склалася їх доля, але в подальшому їх життя та діяльність були тісно пов'язані.

Івану Старову легко давалося навчання в гімназії. У 1762 р. відбувся перший випуск гімназистів. Іван Старов у гімназії отримав ґрунтовну теоретичну підготовку, йому було вручено шпагу як символ отримання ним особистого дворянства. Через три роки після відкриття Московського університету за ініціативи його куратора Івана Івановича Шувалова у Санкт-Петербурзі було засновано Академію трьох знатніших мистецтв (потім –

Академія Мистецтв), до неї було зараховано Івана Старова та Василя Баженова. Григорій Потьомкін на той час залишив навчання та став військовим. Серед тих, хто мав вплив на перших вихованців Академії, були І.І. Шувалов, професор архітектури Валлен-Деламот, професор, а з 1761 р. її директор Олександр Федорович Кокорінов. Івана Старова та Василя Баженова призначили учнями до адміралтейського архітектора С.І. Чевакінського [9, с. 23].

За результатами іспитів 1 вересня 1761 р. Іван Старов зайняв 1 місце в архітектурному класі [6, с. 6]. Заслуговує на увагу те, що О.Ф. Кокорінов був учнем відомого московського архітектора Д. Ухтомського, у якого потім навчався В. Баженов, друг І. Старова. На кошти І.І. Шувалова та відповідно статутом Академії найкращі випускники мали можливість виїхати для продовження навчання до Франції. Восени 1762 р. до Парижу прибув Іван Старов, якого було призначено на практику до талановитого і популярного молодого архітектора та художника Шарля де Вайї (раніше у нього був на практиці архітектор В. Баженов). Д.А. Ключаріанц знайшла в архіві 9 рапортів І. Старова про перебування за кордоном, в яких він ретельно описує свою діяльність. Вони свідчать про талант молодого архітектора, перші його творчі успіхи.

За кордоном Іван Єгорович був до літа 1768 р. Шість років він працював здебільшого у Парижі та один рік – в Італії. Стажування за кордоном дало йому ґрунтовні знання європейських архітектурних стилів та технологій, вдосконалило його освіту, сприяло розвитку його таланту. Значну матеріальну підтримку йому надавав за кордоном І.І. Шувалов, який в той час постійно перебував за кордоном, мріяв про заснування в Римі архітектурного відділення. До Росії І.Є. Старов повернувся досвідченим архітектором. З того часу він стає засновником російського класицизму в архітектурі.

У 1769 р. І.Є. Старов виконав свій перший проект – Сухопутного шляхетного корпусу, а потім два роки займав посаду архітектора на будівництві цієї споруди. Є думка про те, що проект був використаний також для перебудови палацу О. Меншикова у столиці [6, с. 17]. У 1770 р. І.Є. Старов разом із Валленом-Деламотом та Ю.М. Фельтеном брав участь у конкурсі проектів пам'ятника Петру I на Сенатській площі. Переможцем було визнано Ю.М. Фельтена [5, с. 55].

З 1772 р. Іван Єгорович був призначений членом «Комісії з кам'яного будівництва Санкт-Петербургу та Москви». У процесі виробничої діяльності він займався проектами будівництва та планування інших міст губерній Росії: Пскова, Новгороду, Воронежу, Великого Устюгу. У тому ж році Іван Єгорович з власної ініціативи почав виконувати в Академії Мистецтв обов'язки ад'юнкт-професора (помічника професора). Але його відносини з адміністрацією Академії Мистецтв не склалися, а перевантаження замовленнями на архітектурні об'єкти змусили його відмовитися від викладацької роботи. Професорське звання він отримав лише у 1785 р. та тоді ж почав викладати в Академії. З 1791 р. І.Є. Старов був обраний членом Ради Академії, у 1794 р. він

був нагороджений орденом Володимира третього ступеня та обраний ад'юнктом-ректором архітектури.

З середини 70-х рр. XVIII ст. його помічником в Академії Мистецтв був архітектор А.Захаров, якому на початку XIX ст. судилося стати таким же відомим, як і його вчитель. У середині 70-х рр. XVIII ст. в Академії Мистецтв отримав звання архітектора К. Геруа, який потім став автором першого (незатвердженого) генерального плану Катеринослава та розпочав кам'яне будівництво в місті. Можна припустити, що з К.Геруа І.Є.Старов був не лише знайомий, деякий період (з 1775 р.) вони разом працювали у Санкт-Петербурзі [8, с. 291].

У Санкт-Петербурзі відбулася перша зустріч І.Є. Старова з англійським садівником Вільямом Гульдом, який приїхав до Росії на запрошення князя Г.О. Потьомкіна у 1776 р. І. Старов та В. Гульд у наступні роки плідно працювали разом на будівництві численних маєтків князя. В. Гульд під час подорожі імператриці Катерини II на Південь Росії організував чудові квіткові та рослинні краєвиди на шляху імператриці. Свій талант В. Гульд проявив на будівництві резиденції Г.О. Потьомкіна в Катеринославі.

Молодий архітектор І.Є. Старов у 1771 р. отримав замовлення від самої імператриці Катерини II, яка доручила йому будівництво палацового комплексу в с. Богородицькому Тульської губернії на місці колишньої фортеці. Разом з І.Є. Старовим над проектом парку працював знаменитий А. Болотов, їх співпраця мала чудовий результат, що підтверджують акварелі паркових краєвидів роботи А.Т. Болотова [12, с. 229]. Для Івана Єгоровича це був крок до слави та визнання його таланту; досвід планування садиби на місці фортеці, використання попереднього плану (алеї замість вулиць) мали значення для майбутніх проектів І.Є. Старова.

У 1773 р. І.Є. Старов розробив проект одного з найвідоміших своїх архітектурних ансамблів в с. Нікольському – Гагаріно під Москвою. Саме ця робота визначила вигляд майбутніх споруд архітектора, визначила його особистий архітектурний почерк, характерний лише для нього.

У 1774 р. Іван Єгорович розпочав роботу над одним із своїх шедеврів – Троїцьким собором Олександро-Невської Лаври у Санкт-Петербурзі. Але закінчити будівництво І.Є. Старову довелося лише у 1790 р.

На початку 70-х рр. Іван Єгорович одружився з Наталією Григорівною Демидовою, дочкою багатого власника уральських заводів Г. А. Демидова – мецената, підприємця, що фінансував Академію Мистецтв і Московський університет. Старша сестра Наталії Пульхерія Григорівна була одружена з Олександром Федоровичем Кокоріновим. Обидва архітектори були у дружніх стосунках. Після смерті О.Ф. Кокорінова Іван Єгорович став автором надгробку на його могилі в Олександро-Невській Лаврі.

Для своїх родичів, братів дружини Олександра, Петра та Павла І.Є. Старов розробив проекти та побудував три чудових палацово-паркових архітектурних ансамблі біля м. Луга у Тайцях та Сиворицях, які стали блискучими зразками споруд такого типу. Павло Григорович Демидов (1738-1821), один з братів дружини І.Є. Старова, отримав ґрунтовну освіту за

кордоном, вивчав гірничу справу, витрачав великі кошти на освіту в Росії, зокрема на заснування Київського університету ним було надано 100 тис. руб., на придбання будинку для Харківського інституту шляхетних дівчат – 22 тис. руб. [2, с. 192].

П.Г. Демидов витрачав значні кошти на дослідження корисних копалин Півдня Росії, фінансував навчання молоді у вищих навчальних закладах. З Старовим та його родиною його пов'язували тісні дружні стосунки. Демидови мали маєтності на Півдні Росії, Микола Микитович Демидов (1773-1828) у молоді роки був ад'ютантом князя Г.О. Потьомкіна. На початку ХІХ ст. в Херсонській губернії йому належали зразкові маєтки «Демидовка» та «Завадовка», йому ж належали маєтності на Чернігівщині і Катеринославщині. Отже, культурно-освітні та меценатські ініціативи близьких родичів І.Є. Старова Демидових мали вплив на самого Івана Єгоровича, на його суспільно-громадську діяльність.

Для П.Г. Демидова в с. Сивориці (зараз с. Нікольське Гатчинського району Ленінградської обл.) у 1775-1776 рр. І.Є. Старов побудував садибу інтимного характеру, у парку – декоративні споруди, купальні. Найбільш цікавою була альтанка «Тондо» (від італійського – tondo – коло). Округлі форми – характерна риса архітектурної спадщини І.Є. Старова. Спеціалісти вважають, що декор садибного дому нагадує палац в Нікольському-Гагаріно [3, с. 159].

Садибний комплекс в Тайцях (Гатчинський район Ленінградської обл.) був побудований І.Є. Старовим для О.Г. Демидова у 1774–1780 рр. Двоповерховий палац по кутах споруди мав чотири напівкруглі тераси-лоджії. Вже тоді І.Є. Старов проявив свій талант у парковому будівництві, значну частину парків навколо своїх архітектурних шедеврів він проектував особисто. У парках І.Є. Старова було чимало цікавих малих архітектурних форм – різноманітних оригінальних паркових споруд. Улюбленим місцем для спорудження архітектурних комплексів була прилегла до річок територія.

З 70-х рр. ХVІІІ ст. Іван Єгорович Старов працює на замовлення свого гімназичного товариша Г.О. Потьомкіна, який зробив блискучу кар'єру. За участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. він отримав звання генерал-поручика, а його морганатичний шлюб з імператрицею Катериною ІІ, ліквідація Запорозької Січі у 1775 р зробили Григорія Олександровича всесильним власником щойно приєднаних територій на Півдні та в Криму. З середини 70-х років І.Є. Старов стає не лише особистим архітектором Г.О. Потьомкіна, але й одним із його небагатьох друзів.

Для Г.О. Потьомкіна архітектор І.Є. Старов розробив проекти будинку в Озерках та палацу в Осинівій Рощі біля Санкт-Петербурга. Для князя архітектор побудував один з найзнаменитіших своїх палаців – Кінногвардійський палац, який пізніше назвали Таврійським. У Таврійському палаці часто жила й Катерина ІІ. У 1783–1790 рр. І.Є. Старов створював резиденцію князя Г.О. Потьомкіна в Островках на р. Нева.

Архітектор І.Є. Старов зробив значний внесок в розвиток архітектури Півдня імперії (сучасних українських територій), розпочав формування художнього стилю південних міст України. Яскравою сторінкою його творчості є генеральний план губернського міста Катеринослава, містоутворюючим центром якого став палац, побудований І.Є. Старовим для Г.О. Потьомкіна. Історія Потьомкінського палацово-паркового комплексу в Катеринославі стала предметом ґрунтовного дослідження дніпропетровського історика М.Е. Кавуна [4]. Відомо, що після смерті Г.О. Потьомкіна у 1792 р. та смерті Катерини II у 1796 р. реалізація Генерального плану майже зупинилася, тому що новий імператор припинив фінансування всіх проектів катерининського часу.

Сам І.Є. Старов у 1788–1793 рр. працював у Зимовому, Анічковому (був переданий Катериною II Г.О. Потьомкіну), Мармуровому палацах у Санкт-Петербурзі. Він виконував обов'язки головного архітектора керівної архітектурної установи Росії – «Контори споруд її імператорської величності домів та садів» (1786–1798), побудував для імператриці палац у с. Пелла, неподалік дачі князя Г.О. Потьомкіна. Також Іван Єгорович працював у цей час для російських аристократів, серед яких була родина Шереметєвих.

Як бачимо, одночасно працювати над такою великою кількістю об'єктів одній людині було складно. Разом із І.Є. Старовим довгі роки працював архітектор А.Д. Захаров. У 1797 р. він отримав звання професора архітектури. Зусиллями І.Є. Старова йому було призначено помічника архітектора А.А. Михайлова, який повинен був робити малюнки та креслення, контролювати виконання робіт [15, с. 19]. Відомо, що будувати собор у Катеринославі на початку XIX ст. довелося саме А.Д. Захарову, він багато будував на Півдні України. Після смерті Катерини II доля посміхнулася й іншому близькому другу І.Є. Старова – знаменитому архітектору В.І. Баженову, якого новий імператор Павло I призначив першим віце-президентом Академії Мистецтв. Разом зі Старовим вони працювали над новою педагогічною системою підготовки кадрів в Академії Мистецтв, але передчасна смерть В.І. Баженова припинила реформу в Академії Мистецтв.

Серед помічників Івана Єгоровича Старова в цей час були його сини: Олександр (1772 р.), Петро (1773 р.), Павло (1775 р.), Михайло (1782 р.), Іван (1783 р.). У 1790 р. у І.Є. Старова народилася дочка Наталія, у 1791 р. – дочка Анастасія. Олександр Старов служив архітектором в Москві; Петро Старов спочатку був флігель-ад'ютантом князя Г. О. Потьомкіна, з 1797 р. – інспектор гатчинських будівель. Він мав архітектурну освіту, підписував креслення. Жив з родиною в домі батька. Павло Старов з 1794 р. працював під керівництвом батька архітектурним помічником, допомагав батькові в його архітектурній діяльності. Про Івана Старова відомо, що він чудово малював [6, с. 25]. Таким чином, над українськими проектами та спорудами І.Є. Старов працював разом зі своїми друзями-архітекторами та дітьми.

Не будемо аналізувати тут стан виконання проектів побудови Катеринослава. Найбільш загадковими, таємничими залишаються плани «світлейшого князя Тавриди», генерал-фельдмаршала, голови Державної Ради Катерини II Г.О. Потьомкіна щодо створення на Півдні України окремої

території, де буде побудовано міста нового типу з вищими навчальними закладами, підприємствами, установами, дендропарками. Це відповідало масонським ідеалам та переконання князя Г.О. Потьомкіна та його оточення, яке складалося майже повністю з масонів.

Точно не відомо коли Івана Єгоровича Старова було прийнято до масонської організації. Це могло статися під час його навчання в Парижі. В літературі з історії російського масонства часто згадуються імена архітекторів – масонів, серед яких є й ім'я Івана Єгоровича Старова. У другій половині 80-х рр. XVIII ст. його прізвище зустрічається в списках кременчуцької масонської ложі як брата, що «тимчасово перебуває» [10, с.56]. Це співпадає з його приїздом у 1787 р. до Катеринослава. Він активно включився до масонського проекту створення ідеального «міста на пагорбі» в Катеринославі, де планувалося створення університету, академії мистецтв, консерваторії (до керівництва було запрошено Й. Моцарта) [10, с. 56].

Смерть Г.О. Потьомкіна у 1792 р. була головною причиною припинення проекту, того ж року було отруєно Й. Моцарта. Але справа була продовжена визначним московським масоном, знайомим І. В. Старова, Йоганом-Яковом Бебером. Він відомий в Катеринославі як Іван Васильович Бебер, перший директор народних училищ Катеринослава. Професору Г.К. Швидько вдалося знайти в Московському Державному архіві давніх актів проект І.В. Бебера щодо відкриття в Катеринославі педагогічного інституту, який, на жаль, не було здійснено. Список навчальних дисциплін включав також архітектуру [14, с. 60]. І.В. Бебер вважав, що головним завданням народного училища, яке було відкрито у 1793 р., є підготовка педагогічних кадрів.

Архітектор Іван Єгорович Старов у останні роки життя викладав в Академії Мистецтв у Санкт-Петербурзі. До цього часу можна віднести портрет І.Є. Старова роботи художника С. Щукіна. В руці архітектора бачимо циркуль, на столі – інструменти для креслення, які разом складають масонський символ. Подібні портрети дарували один одному російські масони вищих ступенів.

Іван Єгорович Старов помер у серпні 1808 р. Його могила знаходиться в некрополі Олександро-Невської Лаври, на надгробку ваза з літерами «IS» – Іван Старов [7, с.60]. В історії світової архітектури він назавжди залишився великим архітектором. Для української історії особа Івана Єгоровича Старова представляє значний дослідницький інтерес, тому вивчення життя та творчості визначного архітектора XVIII – початку XIX ст. має бути продовжено.

Бібліографічні посилання:

1. Брачев В.С. Масоны и власть в России / Виктор Степанович Брачев. – М.: Изд-во Эксмо, изд-во Алгоритм, 2005. – 640 с.
2. Гавлин М.Л. Российские предприниматели и меценаты / Михаил Львович Гавлин. – М.: Дрофа, 2005. – 430 с.
3. Гоголицын Ю.М. Памятники архитектуры Ленинградской области / Юрий Модестович Гоголицын, Татьяна Михайловна Гоголицына. – Ленинград: Стройиздат, 1987. – 298 с.

4. Кавун М.Э. Сады и парки в истории Катеринослава–Днепропетровска / Максим Эдуардович Кавун. – Днепропетровск: Герда, 2009. – 144 с.
5. Коршунова М.Ф. Юрий Фельтен / М.Ф. Коршунова. – Л.: Лениздат, 1988. – 142 с. – (Зодчие нашего города).
6. Кючарианц Д.А. Иван Старов / Джульетта Артуровна Кючарианц. – Ленинград: Лениздат, 1982. – 191 с. – (Зодчие нашего города).
7. Нетунахина Г.Д. Музей городской скульптуры: Путеводитель / Галина Дмитриевна Нетунахина. – Л.: Лениздат, 1981. – 144 с.
8. Полонська-Василенко Н. Нездійснений архітектурний проект (до історії Катеринослава) / Наталя Полонська-Василенко // Хроніка-2000. – 2007. – Вип. 73. – С. 287-294.
9. Разгонов С.Н. Василий Иванович Баженов / Сергей Николаевич Разгонов. – М.: Искусство, 1985. – 168 с. – (Жизнь в искусстве).
10. Савченко В. Україна масонська / Віктор Савченко. – К.: Нора–Друк, 2008. – 336 с.
11. Семяка А.В. Русское масонство в XVIII веке / А.В. Семяка // Тайные ордена: Масоны / Сост. А.Н. Гопаченко. – Харьков: Фолио; К.: Астарта; Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 159-213. – (Тайный архив).
12. Сокольская О.Б. История садово-паркового искусства: Учебник для высших учебных заведений / Ольга Борисовна Сокольская. – Москва: ИНФРА–М, 2004. – 348 с.
13. Храмы Петербурга: Справочник–путеводитель / Авт.-составит.: А.В. Берташ, Е.И. Жерихина, М.Г. Талалай. – СПб.: Информ. –издат. Агентство «ЛИК», 1992. – 240 с. – (Три века Северной Пальмиры).
14. Швидько Г.К. Проект створення педагогічного інституту в Катеринославі / Ганна Кирилівна Швидько // Збірник рефератів доповідей обласної науково–практичної конференції з історичного краєзнавства. – Вид–во ДДУ, 1990. – С. 59–60.
15. Шуйський В. К. Андриян Захаров / Валерий Константинович Шуйський. – Л.: Лениздат, 1989. – 190 с. – (Зодчие нашего города).

Надійшла до редколегії 16.04.2010 р.